

Шевченків М. Бог і Шевченко: Як розуміти імена Божі та віру поета? (філософсько-християнська інтерпретація). Жовква: Місіонер, 2014. 448 с.

Шевченко Т. Кобзар. Харків: ВД «ШКОЛА», 2014. 576 с.

Шевченко Т. Кобзар у 4 т. / ред., статті й пояснення д-ра Л. Білецького. Вінніпег–Канада: Тризуб, 1952–1954.

Щурко Ю. о. Lectio Divina над Євангелієм: духовна подорож сторінками Святого Письма. Пасха та П'ятидесятниця. Том І. Львів: Свічадо, 2023. 632 с.

Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик

ДОМІНАНТИ СВІТОГЛЯДУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

О слово рідне, ти стоїш на чаті
передвікових пам'яток святині
в ясній блискучій херувимській шаті,
як меч огнений, в нашій Україні.

Пантелеймон Куліш

У гуманітарних науках існує думка про те, що історичні епохи, нашарування, глибинні сфери пам'яті слід розглядати так, як у природничих науках вивчають геологічні пласти і нашарування земної кори. М. Фуко у своїй засадничій праці «Археологія знання» (Фуко, 2003) утвердив погляд, що національну чи світову історію варто вивчати так, як археологи розкопують давні шари

— один за одним, шукаючи у більш давніх часових пластах підґрунтя для нових. Метафора промовиста і зрозуміла: так само, як у природних процесах катастрофи, землетруси і пожежі змінюють ландшафт на величезних просторах і ці нашарування зберігають пам'ять про це упродовж віків, так і революції, руїни та національні збурення накладаються на «ландшафт» історії, зберігаючи пам'ять на сотні поколінь. Окремі яскраві феномени — люди, події, явища мають змогу змінювати обличчя націй, вибудовуючи нові основи для майбутнього.

«Народе без пуття, без чести, без поваги...». Роздумуючи про постать Пантелеймона Куліша у 50-ту річницю від його смерті, Євген Маланюк висловив думку, що саме цей рядок став фатальним у несприйнятті «несамовитого Панька» його сучасниками і наступними поколіннями: «Одного лишень не можемо забути. Одному йому лишень не пробачаємо. Не можемо пробачити. З цілого його величезного творчого доробку, з тієї бібліотеки книжок завше пам'ятаємо тільки той один рядок ... — рядок, що болить, як незагоєна рана, що горить і пече, як образливо-болючий поличник, що ножем крає наше серце. Тоді, як і тепер. Донині» (Маланюк, 1962: 105). І у цьому він убачає «добрий знак»: «Думається, що в цьому явищі, на тлі майже безнадійної долі, коріниться наша надія: значить, сумління наше не приспане, чуйність наша чатує, серце наше — живе» (Маланюк, 1962: 105).

Як би це парадоксально не здавалося, але кожен дослідник творчости та громадсько-політичної діяльності Куліша починає із цієї «прі» Куліша з суспільством, і «позви з Кулішевим духом» тривають до сьогодні. Показовим доказом цього є той факт, що після 10-річної дискусії стосовно 1000-гривневої банківської банкноти із зображенням П. Куліша, яку ще 2008 року офіційно оприлюднив Національний банк України, антиукраїнські сили при владі так і не допустили її до виходу в обіг. Але досі всі закликають і заохочують себе самих подивитися на Куліша без образ і «злопам'ятности», оцінити те, що він зробив для утвердження ідеї української державности та культури.

На сьогодні, напевно, ніхто чіткіше і об'єктивніше не пояснив цієї болючої для українців позиції П. Куліша, ніж Микола Зеров: «Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер дратувати українську громадську думку... Весь час він був у позвах з українським громадянством, сперечався з ним за спаш, за межу, погорджував сучасниками, як «руїноманами», покладаючи надії на признання з боку майбутнього «культурника» (Зеров, 1990, т. 2: 247). Протиставлення «руїномани» — «культурники» — це ключ до розуміння постаті Куліша. І якщо з таким завзяттям згадуємо перший рядок, — потрібно пам'ятати і останній («...і до сем'ї культурників вертайся»), а також назву вірша — «До рідного народу», де ключове слово «рідного».

Час, коли П. Куліш прийшов у світ, сформувався як особистість, громадсько-політичний діяч і митець, — це була епоха після великої руїни. У своїй засадничій праці «На варті нації» Юрій Косач — нащадок великого українського роду — так означив початок цієї епохи: «Ще в попередньому XVIII ст. зовсім наявною була туга української провідної верстви за творцем — виразником її ідеалів. Туга за письменником, що в грізний час національно-державної катастрофи зміг би стати синтезою кількох світліших прагнень країни, що на шляху “з варяг у греки”, на розпутьті світів запалила вогнище нової цивілізації й виросла на окраїнах Європи її героїчним смолоскипом, палаючи удень і поночі, вартуючим великих доріг із сходу на захід. Після “Ігрової пісні” на українській землі не з’явився ні один творець, що міг би це завдання подолати своїм мистецьким талантом, своєю духовною суцільністю, своїм чітким філософічним світоглядом. Хоч якими великими не видаються у світлі своїх епох наші письменники XVII–XVIII ст., проте ні один із них не виріс до значення національного генія» (Косач, 2017: 199). Відсутність лідерів та народних провідників виявляється історичною проблемою, «і чим грізнішим стає українське призначення, тим трагічнішою стає наша історія, тим потреба генія як виразника невмирущості нації, як великого хорунжого її ідеалів, як її вартівничого стає більш настирливою, більш необхідною. А туга за ним переходить у спонтанне й палке прагнення, що витає над тими пограбованими й потоптаними

степовими просторами, над королівським Львовом, гетьманським Чигирином, Батурином. Ждуть приходу генія і київські класики, козацькі мемуаристи і хронікарі, поети й письменники післяполтавського часу... ні на хвилинку не сумніваються, що він таки з'явиться...» (Косач, 2017: 199–200).

Цим довгоочікуваним генієм став Тарас Шевченко. Життя його було промовистим, але коротким, як спалах у добі національного занепаду. І для української історії існувала загроза, що його прихід не відіб'ється на скрижалях. Важливо було продовжити це тривання і зафіксувати у віках. Потрібно було того, хто зрозумів, що «Генеза Шевченка перш за все у минулих віках. У цьому незбагненна містична сила його генія. ... Його прихід готовано давно, він з'явився як здійснення туги за генієм-героєм і як потужна ланка між минулим, сучасним і майбутнім. Він не починає України, як казав Куліш, а зв'язує її» (Косач, 2017: 201).

Ім'я П. Куліша невинно з'являється у переліку «wartових нації» першим, поряд із іменем Шевченка. Юрій Косач вдруге підкреслює цю думку: «І тут, у цій добі... безсумнівно, перше місце після Шевченка належить Пантелеймонові Кулішеві, духові, як і Шевченко, могутньому, самодіяльному, необмеженому в можливостях зростання. Цей претендент до гетьманської булави, яким вважали його росіяни, одна з найтрагічніших постатей нашої духової історії. Його трагедія, безумовно, полягала в тому, що його геніальність не мала тої однолитости, тієї суцільної сили,

що Шевченкова, та геніальність, що рвала добу за собою, а не піддавалася їй» (Косач, 2017: 207). Основним претендентом на гетьманську булаву Куліша вважали з огляду на те, що був не просто нащадком відомого старшинського козацького роду, а спадкоємним дворянином древнього європейського герба Сліповрон, що походив ще з часів Римської Імперії. Водночас це було перешкодою для сприйняття його особи українським у переважній більшості селянським суспільством. Друга основна перешкода, про яку говорить Юрій Косач, і яку надовго затаврував одною фразою Сергій Єфремов — «письменник без синтези» — була спричинена тим, що, на відміну від свого сучасника і найближчого друга Шевченка — він прожив довге і складне життя. За цей час змінювалися історичні обставини, і цей калейдоскоп подій постійно впливав на зміну поглядів Куліша. Його апологети не втомно пояснювали, що це не було просто «хитанням» чи відсутністю чіткої життєвої позиції. Навпаки — він умів швидко реагувати на всі зміни у громадсько-політичному житті українців і щоразу намагався знайти кращі шляхи для утвердження своїх переконань і поглядів у життя. Часто це вимагало зміни тону, пози, навіть місця проживання; Куліш ішов на все задля досягнення головної мети — відродження української нації.

У короткій розвідці немає можливості детально розглянути всіх заслуг П. Куліша для утвердження і розвитку української культури, але навіть побіжний огляд основних його здобутків дають

змогу зробити висновки щодо його вирішальної ролі у формуванні «культурного ландшафту» української історії, який вибудовувався в цю епоху.

Розуміння того, що українська культура лежить у руїнах, дало поштовх до необхідності закладати **нові основи** державності. Не випадково після періоду відмов відкриття у Петербурзі українського журналу із промовистою назвою «Хата» П. Куліш та В. Білозерський зупиняються на не менш промовистій назві «Основа». І ця основа закладається добротно і надійно, як продовження справи, розпочатої Т. Шевченком. Попри те, що часопис виходив лише упродовж двох років, він був названий «Четвертим Кобзарем», адже на його сторінках було посмертно опубліковано понад 70 творів Великого Тараса. Куліш продовжував і утверджував працю Шевченка для розбудови нації, наголошуючи у «Листах із хутора»: «яке ж велике було його діло, що він зробив для нас, українців, і що були б ми без Шевченка — се вже тепер тільки вповні нам відкрилося... Шевченко голосно на всю Україну озвався... широко він обняв Україну з її могилами кривавими, її страшною славою — Шевченко наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що воно таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь... став мовби високим корогвом серед розпорошеного на тисячі миль нашого люду, і від того часу всі в нас поділились на живих і мертвих... Шевченко, воздвигнувши з упадку голосну мову українсь-

ку, назмаенав широкі границі нашому духові українському» (цит. за: Косач, 2017: 204–205).

Два першорядні імперативи: **мова** та **історія**. Журнал «Основа» друкується так званою «кулішівкою» — першим українським фонетичним правописом, що став основою подальших законів розвитку українського письма до сьогодні. Царські цензори були налякані потужним почином української еліти у Санкт-Петербурзі, і, як наслідок, журнал «Основа» припинив своє існування, у короткий термін з'явився Валуєвський циркуляр із заборонаю на поширення української мови та історії. Якщо на цей час українська мова була вже певною мірою утверджена у виданнях «Кобзаря» та інших розвідок, то збереження української історії було під загрозою. П. Куліш як людина енциклопедичних знань і тогочасних європейських культур віднаходить шлях **збереження історичної пам'яті**, незважаючи на заборони. І шлях цей він переймає в іншого представника поневоленої та бездержавної європейської нації — шотландця Вальтера Скотта.

Шотландія в ту епоху переживала час подібних заборон: як поневолена Великою Британською Імперією, вона була позбавлена права на власну мову, власну історію, власну національну культуру (заборона поширювалася навіть на гру на волинці — національному інструменті шотландців та використання в одязі відомої тканини шотландки). Залюблений у старовину визначний шотландець винаходить формулу: жанр історичного роману, де під

завуальованим перебігом міжособистісних конфліктів, інтриг та любовних колізій відкривається широке історичне тло, прописане на основі вивчення історичних фактів і документів, тому достовірне і правдиве. Із понад 50-ти романів Вальтера Скотта майже всі присвячені давній історії Шотландії, окремі — Ірландії та Уельсу — поневолених бриттами націй. Поетизація славного минулого, національні діалекти як характеристика персонажів, фольклор, архаїка, високий і піднесений стиль, — ці твори укладаються у тривалу достовірну правдиву історію минулого із проєкцією на сучасне в підтексті.

Дуже швидко серед поневолених націй Європи відбувся сплеск розвитку так званої «вальтер-скоттівської традиції». Пантелеймон Куліш був одним із перших, хто «вловив» задум Вальтера Скотта як спосіб зберегти пам'ять про «заборонені події», про славне минуле, про великих князів і героїв. Він почав вивчати англійську мову, щоби могли читати ті твори великого шотландця, які не були перекладені. У «Чорній раді» він використав низку ходів і законів Вальтера Скотта щодо побудови оповіді та започаткував в українській літературі традицію історичного роману. В «Епілозі» до роману автор чітко окреслив власний намір показати, «що історію України скривджено, що новіші історики забули справжній розум її історії...» (Петров, 2013б: 263). І хоча деякі тогочасні дослідники, зокрема М. Максимович, критикували роман за окремі історичні неточності, все ж П. Куліш зміг у

художній формі повернути інтерес до забутої історії України. Це призвело до появи ще одного нового історичного пласту в розвитку нашої культури. В усі найтемніші часи української історії від часів царського поневолення до доби радянського терору вальтер-скоттівська традиція залишалася одним із небагатьох шляхів збереження і передачі національної пам'яті. Письменники, які працювали в цій царині, розуміли, що тут важливо було зберігати необхідний баланс, щоби цензура не запідозрила і не заборонила твір (і, звичайно, не всі тексти витримували горнило цензорів). Микола Костомаров, Євген Гребінка, Михайло Старицький, Андрій Чайковський, Богдан Лепкий, Юліан Опільський, Спиридон Черкасенко, Юрій Мушкетик, Павло Загребельний, Володимир Малик, Іван Білик, Семен Склярєнко, Осип Назарук, Валерій Шевчук, Роман Іваничук — далеко не повний перелік авторів історичної прози вальтер-скоттівського типу, яким П. Куліш означив шлях.

Вивчення англійської мови, разом зі знанням інших європейських мов, дало змогу Кулішеві окреслити нові вектори розвитку української культури. Він також чи не один із перших у нашій національній історії зрозумів **важливість перекладів** для подальшого розвитку і духовно-національного збагачення. Попри велику кількість перекладів, які робив з інших європейських авторів, він був майже одержимий ідеєю перекласти весь корпус

творів Вільяма Шекспіра. Може виникнути запитання: чому саме Шекспіра?

Вільям Шекспір (чи автор, який писав твори під цим іменем), попри зануреність в історію, багатство тем, сюжетів і образів, до сьогодні вважається автором із найбільшим словниковим запасом (близько 25 тисяч слів, щонайменше 1000 з яких його власні неологізми). Тому серед імперських націй завжди існувало табу на переклад його творів на мови націй поневолених. Від часу національних рухів початку XIX століття «мати свого Шекспіра» означало мати власну національну мову — повноправну серед інших мов Європи. Тому переклад Шекспіра часто поставав як прагнення свободи і змін, як конфлікт особистості та системи, коли «час звихнувся», а «весь світ — тюрма»; водночас — безсилля кращих людей «не свого» часу у намаганнях цей час направили, де «пророча готовність» не може подолати «таємних законів подій» (див. Лановик, 2016).

Найпромовистіші епізоди початку цього протистояння — від появи мотивів та образів Великого Барда в українському письменстві часів самого Шекспіра і до культурного відродження України — окреслив І. Франко, який у своїй статті «Шекспір в українців», що вперше була опублікована німецькою мовою 18 квітня 1903 року у віденському тижневику «Die Zeit», із цього приводу писав: «Звичайно, від цих примітивних початків до пізнання самого Шекспіра було ще далеко, дуже далеко. До цього

часу треба було ще перейти широке море крові і злиднів, так звану добу руїни, що виповняє майже цілу другу половину XVII ст., яка Україну по цей бік Дніпра перетворила майже в пустелю. Опісля треба було пережити ще одне століття важкої недуги й обезсилення, поки під кінець XVIII ст. не стали прокидатися перші паростки нового відродження української літератури, цим разом значно певніше, чим попередніми часами, оснований на чистій народній мові і сучасних демократичних принципах. А потім треба було ще одного століття, під час котрого «молода» українсько-руська література могла розвиватися тільки поволі і в найважчій боротьбі за своє існування. Та це століття тягнулося чортівськи довго, і воно не минуло ще й досі, і є признаки на те, що воно може потривати навіть 150 літ або ще й довше!» (Франко, 1981: 381). Зайве, мабуть, згадувати, що це було століття емських і валуєвських указів, тюрем і заборон.

Утім, боротьба за український голос в Європі тривала. Щодо цього І. Франко далі у своїй статті зазначав: «Як виглядала ця боротьба за існування, можна пізнати вже з цього факту, що найбільший поет цієї «молодої» української літератури, Тарас Шевченко, щойно серед мертвих киргизьких степів за Аральським озером, куди його за написання одної вільнодумної поеми було заслано на довічну військову службу в карній роті (з одночасною забороною що-небудь писати або малювати), поневолі знайшов час на студії творів «божественного Шекспіра» в російському пе-

рекладі». Саме в цей час у листі до А. Лизогуба від 11 грудня 1847 р. Шевченко писав: «Якщо знайдете в Одесі Шекспіра, переклад Кетчера..., то пришліть ради розп'ятого за нас, бо, ей-богу, з нудьги одурію» (Франко, 1981: 381–382).

І тут — вкотре — бачимо ще одну настанову і пошуки Т. Шевченка. Звернений інтерес до В. Шекспіра в ту добу спричинив появу в українській літературі історичної драми, зокрема у творчості М. Костомарова («Переяславська ніч», «Сава Чалий», «Кремуцій Корд»), який, як і П. Куліш, жив історією, знав європейські мови, у тому числі й англійську, тому й міг читати твори Великого Барда в оригіналі.

Говорячи про історизм цього періоду, про «палаючу любов до рідної історії», Ю. Косач виокремлює дві постаті: «Куліш і Костомаров мовби одержимі історією. У їхніх листах, у віршах, у розмовах, у промовах історія займає перше місце, вони глибоко відчують свій зв'язок з нею, вони з історії виводять усе майбутнє нації. І це надає їм страшної сили. Відчуження зв'язку з віками, що на них раз у раз покликуються, затверджує в них незламну вірність ідеї й рівночасно творить із них міцну ланку в тім містичнім союзі поколінь мертвих, живих і ненароджених, яким є нація» (Косач, 2017: 210).

У цьому зв'язку важливо наголосити на такій вагомій рисі Кулішевого історизму, який часто оминають увагою дослідники його творчості: усі його історичні твори, як і твори «шотландсь-

кого чарівника», тісно пов'язані з етнографічною діяльністю. Систематизовані у двотомному збірнику «Записки о Южной Руси» етнографічні матеріали є основним підґрунтям історичних творів. І хоча сам збірник вийшов друком у 1856-1857 роках, проте його задум з'явився ще на початку 40-х років, коли Куліш працював над поемою-епопеєю «Україна» і почав інтенсивно збирати фольклор у Київській губернії. Ці фольклорні записи та їхнє художнє втілення стали початком «нового історизму» в українській культурі, бо у них було вперше так ґрунтовно й системно перекладено багату спадщину народу (передусім його мову, традиції, витоки духовності), яка у своєму зародковому стані засвідчувала великий потенціал її творців — носіїв непересічних морально-духовних цінностей.

Тому етнографічні напрацювання Куліша, окрім історико-літературного, мали й політичне значення, адже йшлося про відродження народу, буття якого ставилося під сумнів; але вияскравлені його фольклорні та культурні надбання не залишали шансу для відмови йому в окремішньому існуванні. У цій царині діяльності Куліш теж орієнтувався на етнографічні праці Вальтера Скотта і неодноразово наголошував, що свої «Записки о Южной Руси» він хоче укласти і видати саме так, як робив це Вальтер Скотт, а не як М. Максимович чи А. Метлинський. «Відомо, що гейдельберзькі романтики та поети «озерної школи» у своїх творах поетизували минуле і протиставляли сьогоденню. Скотт, на

проти вагу їм, розглядав сучасність як один з етапів історичного розвитку, який зберігає зв'язок із минулим, є його підсумком. Розуміння теперішнього, на думку романіста, може дати лише глибоке пізнання давнини як традиції, досвіду, уроку для прийдешніх поколінь. Таке бачення народної поезії було проникнуте оптимізмом, вірою у прогресивність історичного розвитку, його розумність і визначеність. Таким чином, Скотт започаткував новий підхід до фольклору, що виявився плідним у європейських літературах, зокрема слов'янських» (Девдюк, 1999: 44). І в українській літературі найбільше до цього долучився саме Куліш, який упродовж усього свого життя не лише популяризував ідеї шотландця, а навіть, як згадують сучасники, формував і змінював власне ставлення до людей відповідно до того, як вони ставилися до Вальтера Скотта.

Із перекладацькою діяльністю П. Куліша тісно пов'язана ще одна нова тенденція в нашій культурі. Маємо на увазі появу і розвиток в українській літературі поеми байронівського типу із поєднанням епічного, ліричного та драматичного первнів, із оповіддю від першої особи, Я-мовленням. Байронівська течія романтизму теж великою мірою асоціювалася з національно-визвольними рухами у всій Європі. Байронівський дух бунтарства, творчий прометеїзм і життя «проти течії» були настільки близькими українському романтику, що він перейнявся його ідеями і, перекладаючи його твори, глибинно засвоїв їхню потужну бунтівну енер-

гетику, уже ретранслюючи у своїх власних текстах. Так, українці набагато швидше, ніж інші слов'янські нації, отримали в дарунок від Куліша повний переклад «Чайльд Гарольдової мандрівки» («Childe Harold's Pilgrimage»), переспіви британського лірика складають значну частину «Позиченої кобзи», але, найголовніше — змінюється жанрово-стильова структура українського письменства, з'являються нові раніше не існуючі жанри й сюжетно-композиційні прийоми і засоби.

З-поміж усіх сучасників Куліша байронізм найяскравіше і найпослідовніше проявляється в доробку Тараса Шевченка. Те, що друзі обговорювали ці аспекти, видно з листування між ними та іншими учасниками літературного процесу. Розлогі пейзажні чи філософсько-медитаційні прологи, тема «світової скорботи», що на українському ґрунті трансформується у національну тугу за славним минулим, численні внутрішні монологи, мотив спогаду і т. п. і аж до «байронівського героя» демонічного типу (як, наприклад, Гонта у «Гайдамаках») — це все вплив байронівського стилю.

Сам Куліш пішов іще далі — у поезії він цілком відмовився від коломийкового розміру, народно-пісенної поетики і перейняв п'яти- і шестистопні ямби, ускладнену строфіку, стилістику. У доробку Куліша найбільш «байронівськими» вважаються поеми «Маруся Богуславка», «Магомет і Хадиза», віршована драма «Байда, князь Вешнівецький», однак дослідники вбачають риси

байронівського мислення і в історичній прозі письменника, особливо у творах пізнього періоду, які з'явилися після перекладу не лише «Чайльд Гарольда», а й «Дож Жуана». «Ці твори з притаманними їм формою, образною системою, інтонаційним ладом можна сприймати як явище одного ряду з творчістю Дж. Байрона та П. Шеллі. Тож саме Куліш, хоч і з деяким запізненням, репрезентував в українській літературі поширену на початку століття байронічно-романтичну течію» (Девдюк, 1999: 25).

Водночас у пізні 1850-ті роки Куліш став палким прихильником англійського реалізму і, незважаючи на значні естетичні розбіжності двох методів, в один ряд із Вальтером Скоттом ставив Чарльза Діккенса і говорив про внутрішню суголосність цих двох англійських прозаїків. У статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской» (1857) він називає його «найвеличнішим малярем побуту, звичаїв, і пристрастей людських», а в листі до П. Плетньова від 21.03.1852 р. пише, що «Девід Копперфільд» — «це найкращий твір людського — не розуму, а серця. Я маю намір взятися за нього втретє». Мабуть, не зайве наголосити, що в оригіналі твір вийшов у 1850 році, — отож, Куліш завжди був обізнаний з усіма європейськими новинками і відповідно реагував на вихід усіх знакових творів.

Але, безумовно, вершиною іншомовних пошуків П. Куліша став **переклад Святого Письма** українською національною мовою, щоби і Божі закони, Божі заповіді та задуми український

люди міг читати рідним словом. А разом із перекладом у Кулішевському доробку з'явилися численні поетичні переклади біблійних книг, псалмів, образів, що міцно увійшли в українське красне письменство, породивши низку наслідувань. На жаль, шлях «української Біблії» до вірян був дуже тривалим і тернистим. Упродовж тисячолітньої історії після Хрещення України-Руси Святе Письмо в давньоукраїнських перекладах існувало лише у фрагментах окремих книг чи їх частин. Але, очевидно, нація повинна була пройти нелегку стежу духовного становлення та випробування, щоби отримати «свою» Біблію. Куліш перший постановив собі здійснити цей задум, що мав би ознаменувати поступ народу, стати новим історичним етапом у його історії. У той же час за працю перекладу Біблії та церковних книг узявся Іван Пулюй. Дуже прикро констатувати, але з історії видання першої україномовної Біблії бачимо, що основною перепорою була не стільки російська шовіністична цензура, як священнослужителі, які агресивно реагували на кулішівку, заперечували можливість такого перекладу, вважаючи українські переклади «агітацією» молитися по-українськи і закликали «віровідступників» «упокоритися» і полишити подібні наміри. На всі ці закиди молодий богослов І. Пулюй дав сміливу та аргументовану відповідь «Листом без коверти...» і дуже професійно та виважено провадив цю полеміку, чим, за висловом І. Франка, «...дав себе знати в руськім письменстві як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі

— вживання народного язика в церковних книжках» (Франко, 1984: 369).

Співпраця П. Куліша та І. Пулюя тривала багато років. Хоча І. Нечуй-Левицький уже після виходу україномовної Біблії у Відні висловлював припущення, що переклад П. Куліш робив із німецькомовної Біблії М. Лютера, проте з листів І. Пулюя бачимо, що це не зовсім так, — радше, німецькомовна Біблія могла бути взята за основу (з огляду на те, що П. Куліш німецьку мову знав найкраще): «Поділили ми роботу між себе так, що я перекладав із грецької мови, дбаючи більш про докладність, як про красу слова. Пізніше порівнювали ми цей переклад із церковнослов'янським, російським, польським, арабським, німецьким, латинським, англійським і французьким» (Пулюй 1997: 28). Попри всі старання, перекладачі щоразу стикалися з непереборним нерозумінням із боку земляків, постійними кпинами та гострою їдучою критикою їхньої спільної справи. Навіть І. Франко не підтримував П. Куліша, невпинно негативно коментуючи мову його перекладів, вважаючи її надто «простонародною». Ймовірно, саме такі закиди призвели до того, що Куліш розчарувався у цьому задумі. «Дослідник О. Лотоцький стверджує, що загально поширена версія, ніби Кулішів переклад Біблії згорів під час пожежі на хуторі Мотронівка, — неправдива. «Гарячий Куліш» в одному зі своїх листів до М. Драгоманова написав, що, розлючений і подразнений ставленням земляків до нього, спалив свою довголітню

працю: «не в пожарі згорів мій давній переклад Біблії: я спалив ёго в камині, — зізнається він у березні 1895 року в листі до Пулюя, — гнівлючись на земляцтво, а воно сёго й не стоїть — ні по сім, ні по тім боці політишнёї прірви» (Мороз, 2016: 84).

У 1894 році 75-річний Куліш по-новому взявся за переклад Біблії. Він хотів відновити втрачене, втішаючи себе тим, що цього разу зробить все більш науково і продумано. За перші два роки роботи, працюючи від ранку до вечора, він зробив переклад 30 (за іншими версіями 29) книг. Не маючи належних умов (у кімнаті було нестерпно холодно, йому доводилося працювати в рукавицях), він захворів на запалення легень і не встиг завершити свого найбільшого задуму. Про те, що це до останнього подиху залишалася його головна ціль життя, свідчать спогади Бориса Грінченка: «Уже лежачи в останній день у безпам'ятстві, швидко водив пальцем у повітрі: він писав, завершував переклад Біблії» (Грінченко, 1899: 46). Саме цей спогад і став підставою для завершальних рядків сонету Миколи Зерова «Куліш»: «І навіть в смертних муках агонії / В повітрі пише ще його рука» (Зеров, 1990, т. 1: 32).

Про те, що повний переклад Біблії мав націєвірне та державотвірне значення, засвідчує той факт, що перші 30 років після виходу і численних перевидань Святого Письма у Відні воно було доступне лише на території Західної України. Російська царська цензура забороняла ввіз або пересилку навіть одного примір-

ника на територію російської імперії. Після смерти Куліша І. Пулюй та інші громадсько-культурні діячі неодноразово зверталися в різні державні установи із клопотанням дозволити перевозити україномовну Біблію на територію поневолених східноукраїнських земель, залучаючи до цього закордонні посольства та відомства від Відня до Токію. Удова П. Куліша Ганна Барвінок особисто зверталася з листом до імператриці. Але всі численні прохання отримували категоричні відмови або залишалися без відповіді. Царські чиновники дуже добре розуміли, що, маючи власний переклад Біблії, народ уже не може сумніватися у своїй окремішності.

Кулішевий переклад Біблії слід розглядати разом із «Книгами бугтя українського народу», де в ідеї українського месіанізму відлунюють думки наших духовних авторів від Митрополита Іларіона до Теофана Прокоповича. Подібні погляди впливали із глибокого християнського світогляду нашого народу, що підтримував віру упродовж століть.

У пізній період творчости Куліш захопився філософією Спінози, східним містицизмом, усвідомлював, що цей східний струмінь — теж відмінна ознака української кордоцентричної культури від культур інших європейських націй. На відміну від європейських країн, які про східні землі та їхні традиції знали з писемних пам'яток чи звітів географічних експедицій, українці віддавна стикалися з представниками Сходу (степ, Крим, Османська

Імперія), адже Україна затримувала всі східні військові навали, вберігаючи Європу від руйнувань. Українським князям, очільникам і гетьманам доводилося вивчати східні мови і вирішувати проблеми власного співіснування зі Сходом, який «наступав».

Східна проблематика у творчості П. Куліша — явище складне і неоднозначне — визрівала під впливом багатьох чинників, з-поміж яких найвагомішими були пильна увага до Святого Письма, до інших сакральних пам'яток Сходу, зокрема й Корану, ознайомлення з тогочасними сходознавчими розвідками Європи, які міг читати в оригіналах, й, безперечно, «східним пластом» європейської літератури, особливо Британської. На останньому факторі детально зупинився В. Щурат у розвідці «Фільософічна основа творчости Куліша» (Щурат, 1922). Тому ще одним вектором, який П. Куліш окреслив для подальшого розвитку української культури, став вектор Сходу. Він поряд із Т. Шевченком, М. Костомаровим, С. Воробкевичем та іншими поетами-романтиками упроваджував східну тематику й поетику в українській літературі ХІХ століття. Основою прихованих сенсів його східних поем була доля України як нації, як Істини, дарованої Богом людям, що живуть на цій землі (див. Лановик, 2019).

Через багатогранність та неоднорідність своїх пошуків, різнобічність власної натури, орієнтацію на елітарне мистецтво та елітарні погляди П. Куліш часто був незрозумілим для своїх сучасників. Інколи його навіть протиставляли Т. Шевченкові, нази-

ваючи «кармазинником», який не зміг би зійтись із «низовим курінником» Т. Шевченком (Петров, 2013а: 159). Хоча, як бачимо, і в пошуках, і в національних пориваннях ці два велети духу були однодумцями щодо основ та настанов на національне та духовне відродження і розбудову української нації в майбутньому.

Тому не випадково сплеск інтересу до постаті та творчості Куліша спостерігаємо в період національно-визвольної боротьби початку ХХ ст. Звісно, і в той період літературознавці та державні діячі не були одностайні у своїх оцінках. Супроти багатьох націоналістично налаштованих критиків, які цілковито відкидали заслуги Куліша, не прощаючи йому ідейних промахів і помилок, починають звучати голоси представників нового українства — тих, хто невдовзі стане «Розстріляним Відродженням», зокрема поборника культурницького шляху України Миколи Хвильового: «Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилася до типу західного інтелігента» (Хвильовий, 1995: 678). Називаючи Куліша потужним ідеологом «третього стану», Хвильовий вважав, що, якби Куліша спіткала інша доля, і він не зіткнувся зі стіною нерозуміння і епігонізму його сучасників, то зовсім іншим був би хід громадянської війни, бо українці мали би зовсім інших вождів.

Також закономірно і цілком обґрунтовано українська діаспорна еліта у питанні відродження України покладала великі сподівання на відновлення і втілення в життя ідей Куліша. Ю. Косач вписує П. Куліша до вибраних, які стояли і стоять «на варті нації», наголошуючи, що він «був першим у минулому столітті, що по Шевченку почав шукати підстав для виразно націоналістичного світогляду» (Косач, 2017: 208); «був дійсно великою душею, що горювала за весь мир, що шукала рівноваги серця й розуму» (Косач, 2017: 211), дбала про все, що служило б українській гордості; «... той нестійкий Куліш, такий змінчивий, такий запальний і нерівний — раз романтик-ентузіаст, раз холоднокровний реаліст, раз хуторянин, закоханий лиш у власний обрій, раз фанатичний західник, — **ніколи не переставав бути українцем** (виділення — Ю. Косача), ніколи не був відступником» (Косач, 2017: 210). Тому «не треба забувати, що попри «Магомета й Хадизу» та «Чорну раду», що лише ними одними ввійшов вже назавжди в українське письменство на чоловіче місце, попри свою скажену просто працездатність, з якою писав історичні й критичні нариси, редагував журнали, збирав етнографічні матеріали, перекладав Шекспіра, Байрона, Гете, ставлячи в цей спосіб рідну мову в ряд європейських мов, попри все це Пантелеймон Куліш був єдиний, що по Шевченку на тлі хуторянського віку дав чіткі формули українського націоналізму» (Косач, 2017: 212)... «Куліш сповнив свою варту. У “назnamenуванню кордоном українському

духові”, який самим визнавав необмеженим у розрості, є його велика частка, зокрема в тому назнаменуванні, яке dokonувала шевченківська доба літературного відродження» (Косач, 2017: 213).

Оця, говорячи словами Ю. Косача, «скажена працездатність» П. Куліша була ще одним доказом того, що він хотів встигнути зробити за своє життя якнайбільше задля українського просвітництва і відродження української ідеї, прагнучи залишити якомога краще свідчення для нащадків. Тому й пожежа на хуторі Мотронівка стала для українського мислителя фатальною, і він намагався у найкоротший термін відновити усе, що можливо, із втрачених рукописів і перекладів. Звісно, було ще багато думок, які П. Куліш не встиг висловити, зафіксувати, залишити для наступних поколінь як настанову щодо національного вибору. Ми можемо лишень прочитувати їх між рядками, у натяках і півтонах його творів, наукових праць, листів. Залишений спадок є свідченням пошуку українського шляху серед багатоголосся чужих ідей, філософічних поглядів, національних культур та літератур.

І хоча досі багато критиків, і часто не безпідставно, закидають Кулішеві непослідовність громадсько-політичної позиції, впадання в крайнощі, ідейний радикалізм, насправді є той стрижень, який був і залишається незмінним кредом усіх Кулішевих зусиль і поривань. Як наголошував М. Зеров, «При всіх своїх хитаннях і змінах орієнтацій, при всіх капризах і фантазіях... при всіх своїх демонстративних заявах про зламання свого українсь-

кого пера, — він був і довіку залишався “лицарем-невмиракою” якнайширше інтерпретованої української культурної ідеї» (Зеров, 1990, т. 2: 275). Найбільше апологетам Куліша боліло те, що його вороги та політичні опоненти не розгледіли в його житті та діяльності тої ключової ідеї, яку Куліш сформулював у листі до свого друга І. Хільчевського: «Шкода мені, що ти не достатньо проник в суть українського питання, яке життєвіше від усіх на нашому українському ґрунті. Хто стоїть осторонь від нього, про нього можна сказати, що він не запишеться у книзі живих. Пам'ять усіх цих високо- чи широкоглядів всотається в землю нашу. Прославляться ж і благословляться в прийдешніх поколіннях тільки ті, що дбають, щоби землю нашу успадкували нащадки тих, хто проливав за неї свою кров. Про інших буде стільки пам'яті, як про будівничих залізничних доріг і тому подібних речей. Вони отримають свою заплату, як поденники, і залишаться чужими на оброблюваному і загородженому ними шматку землі. Ми ж прямі господарі і володарі цієї землі: на ній відіб'ється наш моральний образ, і буде вона відома народам рисами цього образу, яких ніщо стерти не зможе» (цит. за: Зеров, 1990, т. 2: 276).

Навіть із цього надто короткого огляду бачимо, наскільки доленосним був вплив ідей та напрацювань Пантелеймона Куліша на розвиток української культури та становлення державності. Він віддзеркалювався у літературі, історії, культурології, антропології, політології, релігієзнавстві, етнології, перекладознавстві

та багатьох інших сферах діяльності. Цілковите несприйняття постаті та здобутків П. Куліша з боку шовіністичних російських кіл у всі часи унеможливили його поцінування та належне вивчення. Сьогодні необхідно повернутися до Кулішевого спадку і дати оцінку та заслужену шану одному із найяскравіших представників нації, який упродовж усього свого нелегкого життя торував українцям шлях до Європи, бажаючи побачити Українську державу в колі вільних незалежних висококультурних народів.

Сьогодні в нових культурно-історичних умовах, коли Україна переживає пекельні часи російсько-української війни, патріотично налаштовані українці вповні усвідомлюють, що ідеї «несамовитого Панька» не тільки не втратили свого історичного значення, а вже не видаються надто радикальними, — навпаки, засвідчують його профетичну далекоглядність. Представники різних поколінь українців неодноразово з жалем констатували, що, якби Кулішеве покоління належно сприйняло і втілило в життя його державницькі концепції, — історичний розвиток України фіксував би зовсім іншу траєкторію. На жаль, сучасники дуже часто не розуміють своїх геніїв, які випереджують свій час і намагаються скерувати хід історії в новому ідейному чи культурному річищі. Ще трагічніше те, що їхнім нащадкам нерідко доводиться виправляти допущені раніше помилки титанічними зусиллями, навіть ціною власної крові. Залишається вірити, що втілиться заповітна мрія П. Куліша, і нащадки тих, хто проливав за рідну зе-

млю свою кров, справді стануть повноцінними господарями і володарями на цій землі.

ЛІТЕРАТУРА

Гринченко Б. П. А. Кулиш [Биографический очерк]. Чернигов: Типография губернского земства, 1899. 100 с.

Девдюк І. В. Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння). Дис. на здобуття... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1999. 191 с.

Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 392–402.

Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства. Твори: у 2 т. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. Київ: Дніпро, 1990. 601 с.

Зеров М. Куліш. Твори: у 2 т. Т. 1 / упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. Київ: Дніпро, 1990. 843 с.

Косач Ю. На варті нації. *Студії з україністики*. Вип. XXII / відп. ред., упоряд., автор передм. Р. Радишевський. Київ: Талком, 2017. 464 с.

Лановик М., Лановик З. «Східні поеми» П. Куліша на перехресті азійського містицизму і європейського романтизму. *Слово і Час*. 2019. № 8. С. 57–75.

Лановик М., Лановик З. Український Гамлет як європейський прорив національного самовизначення. *Ренесансні студії*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. Вип. 25–26. С. 74–106.

Маланюк Є. Книги спостережень. Т. 1. Торонто: Гомін України, 1962. 528 с.

Мороз Т. В. Перший повний переклад Біблії українською мовою: історія створення та видання. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2016. № 266. С. 82–87.

Петров В. Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843 — 1844 роках). Твори: у 3 т. Т. 1 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ: Темпора, 2013. С. 156–177.

Петров В. «Чорна рада» як роман соціальний. Твори: у 3 т. Т. 1 / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецького. Київ: Темпора, 2013. С. 262–271.

Пулюй І. Куліш П. Подвижники нації / за заг. ред. проф. В. Шендеровського. Київ: Рада, 1997. 287 с.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів: у 50 т.* Т. 41. Київ: Наук. думка, 1984. С. 194–470.

Франко І. Шекспір в українців. *Зібрання творів: у 50 т.*
Т. 34. Київ: Наук. думка, 1981. С. 379–385.

Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 326 с.

Хвильовий М. Думки проти течії. Твори / упоряд. і прим.
В. П. Агеєвої; ред. тому М. Г. Жулинський. Київ: Наук. думка,
1995. 816 с.

Щурат В. Філософічна основа творчости Куліша.
В 25-літте смерти письменника. Львів: Накладом автора, 1922.
132 с.

Олег Герман

ЗНАЧИМІСТЬ «ПРОСВІТИ» В УТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Нинішня доба практичної реалізації ідей української державності вимагає дієвих змін як у формах, так і в засобах такої діяльності, враховуючи різочу відмінність подачі інформаційних потоків, їх перехід із образу друкованого слова до цифрових трансформацій та візуалізації такої діяльності в характері технологій ХХІ століття. Також вартує детальніше виявити та використовувати пов'язь і окремішність діяльності державних та громадських установ й об'єднань.

Відроджена «Просвіта» прагне теоретично осмислити характер попередньої роботи, адже такий аналіз потрібен як самому Товариству, так і науковцям, що моделюють шляхи реального